

Üçlü Sarmal: Zaman-Mekân-Söz

Bâki ASİLTÜRK

İnsanın yeryüzünde yapıp ettikleri, ilişkileri, duygu ve düşünceleri mekândan bağımsız düşünülemez. Yaşadığımız her an, bir mekâna bağlı olarak varlığımızı sürdürürüz. Bu aslında sadece insan için değil öteki canlılar için de böyledir. Ne var ki insanın mekânla ilişkisi zorunlu hâller dışında kişisel tercihler paralelinde anlam kazandığı için burada ciddi bir farklılıktan söz etmek gerekir. Herhangi bir manzara karşısındaki duygulanmalarımız, aynı manzarayı sonraki zamanlarda da görme arzusu uyandırır bizde. Hayvanlarda içgüdüsel olarak şekillenen mekânla ilişki biçimi, insanlarda iradeye dayalı olmasıyla anlam kazanır. Kaçtığımız ya da koştığımız mekânların hemen hepsiyle ilgili olarak anılarımız, yaşantı deneyimlerimiz, sevgi ya da nefretlerimiz bizi yönlendirir.

İnsanın öteki canlılardan ayrılan duygu, düşünce vb. gibi özellikleri de olmakla beraber, söz, bunlar içinde en belirgin olanlarındandır. İnsandan başka hiçbir canlının üretemediği söz de insanın kendisi gibi, vücudu gibi, mekân bağlamında anlam kazanır. Mekândan bağımsız düşünemediğimiz insan, ürettiği sözle mekânı anlamlandırır, mekânın kendisine sunduğu imkânları âdeta tekrar mekâna döndürür. Tefik Fikret, Ahmet Hamdi Tanpınar veya Abdülhak Şinasi Hisar'ın Boğaz'a, Yahya Kemal, Ziya Osman veya Orhan Veli'nin İstanbul'a, Orhan Kemal'in Adana'ya, Yaşar Kemal'in Çukurova'ya, Reşat Nuri'nin Anadolu'ya, Cevat Şakir'in Halikarnas'a, Joyce'un Dublin'e, Paul Auster'in New York'a, Bernardin de Saint-Pierre'in Moris Adası'na, Dostoyevski'nin Sibirya'ya, Flaubert'in Rouen'e yüklediği anlamı böyle okumak gerekir. Burada hemen şunu da söylemeli: İnsanı nasıl mekândan bağımsız düşünemiyorsak, mekânı da zamandan bağımsız düşünemeyiz. Zamansız mekân, bir söz sanatı olan edebiyat göz önüne alındığında çağrışımlardan arınır ve yüzeyselleşir. Dolayısıyla mekân-zaman-söz, üçlü sarmal gibidir. Az önce saydığım mekânlara ve elbette daha başkalarına şair ve yazarların yüklediği anlamlar sözün zaman içinde kazandığı çağrışım sarmalıyla görünür olmuştur.

Öte yandan şairler, öykücüler ve romancılar sadece ortaya koydukları metinlerin biçim ve tür bakımından farklı olmasıyla değil, çevreye bakışlarıyla, mekânla zamanı algılayışlarıyla da birbirinden ayrılır. Romancılar çevreye, öykücüler ufka, şairlerse gökyüzüne bakar. Bu bakımdan şairler genelde mekânsız ve zamansız gibi görünür, öykücüler zaman ve mekânın kesişip geçtiği noktadan ilham alır, romancılar da çevreden derleyip topladıklarıyla söz birikimini sağlar. Şiir okurken kendimizi zamandan, mekândan soyutlanmış hisseder, hatta şiir okumak için zamanı ve mekânı hissetmemek amacıyla bizde rahatsızlık yaratacak, dikkatimizi dağıtacak şeylerden kaçmak ister, kendimize derin sessizlikler ve yalnızlıklar ararız. Bunun nedeni, şiirin zaman-mekân dışı bir algıyı beraberinde taşımasıdır. Cahit Külebi'nin "Tokat'a Giderken" şiirinde şöyle iki dize vardır: "*Alın beni, bırakın o vadiye / Belki yüzyıllarca yaşarım.*" (*Yeşeren Otlar*, 1954) Bu iki dizedeki mekân-zaman-insan ilişkisi yüzlerce şairin binlerce şiirindeki alginın özeti gibidir. Elbette belli bir mekândır buradaki; ancak o belli mekânın zaman ve söz sarmalıyla çağrışım kazanmaya başlamasından itibaren, hele de üzerinden on yıllar geçtikten sonra artık o gerçek mekân değildir.

Öykü okurken ruhumuzda zamana ve mekâna yüzeyden ve yavaş seyreden sürtünüşler duyarız. Olaylar, durumlar, nesneler yarı gölge şeklinde vardırırlar öyküde. Her an sayfadan çıkıp zaman ve mekândan kaçacakmış gibidirler. Dünya edebiyatının gelmiş geçmiş ve bundan sonra da gelebilecek bütün öykücülerinde daima ilk üç imza arasında yer alabilecek olan Edgar Allan Poe'nun "Sfenks" adlı öyküsündeki şu bölüm, üçlü sarmalı oluşturan elementlerin birbirine geçişmesinin ilginç örneklerinden biri olarak okunabilir: "Son derece sıcak bir günün bitiminde, ırmağın iki kıyısını da içine alacak şekilde, uzaklardaki tepeye bakan açık bir pencerede, elimde kitap, oturuyordum; tepenin bana yakın bölümleri bir toprak kayması sonucu ağaçların çoğunu yitirmişti. Uzun süredir, elimdeki kitaptan çok, yanı başımdaki şehrin karanlığını, perişanlığını düşünmekteydim." (*Altın Böcek*, 1969, Tomris Uyar çevirisi). Bu tasvirdeki mekân-zaman-insan örtüşmesi, sözün nereye doğru gideceğinin ipuçlarını verme özelliğine sahiptir ve öykü kahramanının içinde bulunduğu mekânla kopmaz değil, tam tersine her an dağılabilir bir ilişki içinde olduğunu duyumsatır.

Romanda daha ileri bir aşamadayızdır; karakter veya tipler, olaylar veya durumlar, renkler, kokular, şeyler... kımıldatılamayacak şekilde yerli yerindedir. Romanlar, mekân açısından genişlik üzerine kuruldukları için zamanın ve olayın/durumun da genişlik taşıması doğaldır. Emma Bovary'nin sıkıcı hayatında değişiklik yapma, hayatına yeni renk ve tatlar katma arzusu çoğunlukla mekân değiştirme, köy ve kasabadan büyük şehre yönelme yoluyla biçimlenir.

Flaubert'in kahramanını içinde dolaştırdığı, kısa veya uzun süre yaşattığı her bir köy, kasaba ve şehir Emma'nın ruhuna tutulan bir mekân aynası gibidir. Benzeri bir durumu, bu defa tersten okumayla, Çalıkuşu'nda görürüz. Feride'nin Kâmuran'dan kaçma arzusunu belirginleştirmek isteyen yazar, genç kızı büyük şehir (İstanbul) uzaklaştırır, izini kaybettireceği mekânlara gönderir. Feride'nin belli bir yerde uzun süre sabit kalmaması, kaçışın sürekliliğini göstermek içindir. Gerçek hayatta da, romanda da bir insanın belli bir mekânda uzun süre kalması, insanı hatırlamaya, düşünmeye, kendisiyle ve geçmişiyle hesaplaşmaya yöneltir. Yazarlar kahramanlarına sık sık mekân değiştirterek onları yeni çevrelere, yeni ilişki biçimlerine yönlendirirler ve bu yolla da kahramanlarının derin düşüncelere dalmasını önlerler. *Yaban* kahramanı Ahmet Celal'in hep aynı mekânda kalması onda büyük sorgulamalara, hesaplaşmalara yol açar. Her gün aynı yerleri, aynı insanları görmesi, günlerinin birbirine benzer şekilde geçmesi, durağan zaman-mekân ilişkisi içinde görünmesi ister istemez onu Emma'dan da, Feride'den de ayırır.

Bir yazar veya şairin mekân algısı, belirli bir çizgi üzerinde ilerliyorsa okurun hafızasında söz konusu mekâna ilişkin bir imge oluşturabilir. Sözgelimi Tanpınar'ın romanlarındaki İstanbul neyse deneme ve mektuplarındaki İstanbul da odur. Benzeri bir şeyi, Abdülhak Şinasi Hisar için de söyleyebiliriz. Dolaşısıyla bu iki yazar okurda belirgin bir İstanbul imgesi oluşturabilir. Oysa bu yazarlarla eş zamanlı olarak Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanlarını okuyan bir okurda ilk İstanbul algısı yerle bir olacaktır. Buradaki ikili durum, yazarların mekânları kendi bakış açılarına göre tek yönlü olarak yansıtmalarından kaynaklanmakla beraber, her bir yazarın mekâna bakışının belli sınırlar ve tercihler taşımasının edebiyat adına bir sakınca değil, özellik olduğunu kabul etmek gerekir. Mekân yansıma ve yorumu yazarın özel hayatıyla, hayat anlayışıyla, zamana ve insana bakışıyla paraleldir. Okura düşen, bunlardan birini tercih etmek değil, eğer gerçekçi bir mekân imgesine ulaşmak istiyorsa, çok yönlü okumalarla çeşitliliği sağlamaktır.

Bir başka açıdan bakıldığında, mekânın edebiyat yapıtlarına yansıyan yansının gerçek hayattakinden, haritadakinden kopukluğu, başkalığı her zaman tartışma konusu olmuştur. Orhan Pamuk'un *Kara Kitap*'indeki Nişantaşı, Orhan Kemal'in romanlarındaki Adana, Dickens'in Londra'sı, Joyce'un Dublin'i acaba haritadaki isimdaşlarıyla ne kadar benzerlik gösterir? Bir başka yönden, Yahya Kemal'in İstanbul'uyla Orhan Veli'nin veya Selim İleri'nin İstanbul'u birbirine ne kadar benzer? Türler arası karşılaştırmada daha ilginç soru(n)larla karşılaşılır. Apollinaire ve Baudelaire'in şiirlerine yansıyan Paris ile Zola'nın

Bir Aşk Hikâyesi'ndeki Paris arasında ciddi farklar vardır. Sait Faik'in öykülerindeki Beyoğlu ile Salah Birsal'in veya Sabahattin Kudret Aksal'ın denemelerindeki Beyoğlu haritaları çeşitli unsurlar bakımından örtüşme göstermekten uzaktır.

Mekân-zaman-söz sarmalı dönemden döneme farklılıklar göstermekle beraber, yapıtların şekillenmesine, mekânın okur hafızasında bir imgeye dönüşmesine en çok hizmet eden olgulardandır. Söz konusu edebiyat olduğunda mekânın zaman ve sözden bağımsız düşünülmesi mümkün değildir. Şiir, öykü ve romanda türlerin zaman içindeki ayrışmasından, biçim ve biçem farklılıklarından kaynaklanan nedenlerle bu olgu çözünük veya sıkı dokulu olabilmektedir. Mekânın bir edebiyat metnine kurduğu temel, özellikle anlatıya dayalı metinlerde okurun da üzerine basmayı gereksindiği bir zemine dönüşmektedir.